

ESSAY

af Bo Isenberg

Sociologisk essäism – Essäistisk sociologi

Om en tankestils utveckling och aktualitet i en postdisciplinär tid

Samtiden hålls samman av endast en erfarenhet, den som handlar om obeständighet, oöverskådlighet, övergång. Denna erfarenhet manifesterar samtidigt heterogeniteten i och mellan alla andra erfarenheter, verkligheter, meningar och sociala ordningar.

Det är detta som uttrycks i olika föreställningar om globalisering, multipla moderniteter, fragmentering, kulturers och identiteters gränsöverskridanden och annat som ingår i den senmoderna eller postmoderna vokabulären, vare sig den är sociologisk eller litterär. Det var också det som den klassiska moderna reflexionen, och i all synnerhet den klassiska sociologin uttryckte.

Den följande diskussionen skall behandla sociologins uppkomst och beskaffenhet liksom några av dess gränsområden till utomvetenskapliga genrer, särskilt romankonsten och essän. Det skall handla om skillnader, likheter och närheter mellan moderniteter och mellan tankestilar.

Klassisk modernitet

Decennierna före och efter sekelskiftet 1800-1900 kom att utgöra *den klassiska moderniteten*. Det var en extraordinär tid – socialt, politiskt, kulturellt, ekonomiskt, religiöst, intellektuellt. Vad som varit fast, förflyktigades allt snabbare, och snabbare än vad Marx och Engels kunnat föreställa sig då de i sitt *Manifest* beskrevit en redan rasande modernitet.

Närmast har benämningen “klassisk modernitet” sitt ursprung i konstvetenskapen och med syftning på olika estetiska, särskilt avantgardistiska strömningar. Begreppet har sedan fått en vidare innebörd och inbegriper således kul-

tur och människa, men även de diskussioner som tog sig an att tolka det nya samhället och den individualiserade människan (Peukert 1987). Kronologiskt sträckte sig det klassiska moderna fram till 1930-talets början. Kärnområdena bestod i Väst-Europa och Nord-Amerika. Atlanten hade varit upplysningens innanhav, och blev nu modernitetens.

Det klassiska moderna utgjorde *övergång* i fundamental mening – en passage från ett samhälle som nu tedde sig allt mer föråldrat, till ett nytt, ett samhälle präglad av industrialisering, urbanisering, individualisering, funktionell differentiering. Tönnies var först med att uttrycka övergången i en i dubbel mening disciplinär vokabulär. Hans begreppspår *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* bringade spridda teoretiska insikter till mognad och gav pregnant uttryck åt ett kollektivt medvetande i omdaning. Det utgör till yttermera visso ett stycke *ursociologi* (Isenberg 2001a:51-58) som ingen senare sociologisk analys undkommer.

Den tidiga, ofta trevande sociologin var en del av det klassiska moderna tänkandet. Häri uttryckte den också det gränsöverskridande som var både typiskt och konstituerande. Rågångarna mot andra discipliner som psykologin, antropologin, etnografen, nationalekonomin och politologin var uppenbart svaga. Genomsläppliga var också gränserna mot andra områden än de samhälls- och kulturvetenskapliga. Man enades kring teman, problem, frågeställningar. Men man bearbetade dem på olika sätt. Somliga var vetenskapliga, andra var det ännu inte men ville bli det; andra åter hade inga vetenskapliga anspråk, utan kunde rentav definiera sig i uttrycklig opposition mot vetenskapliga perspektiv. Till de senare hörde konsten och litteraturen.

Sociologin, som ville bli vetenskap, och inget mindre än *vetenskapen om moderniteten*, hade att situera sig i detta komplexa, ofta konfliktfyllda teoretiska, metodologiska, idéhistoriska, institutionella, politiska och sociala sammanhang. Med andra ord var sociologins beskaffenhet redan från början synnerligen problematisk.

Också vår egen tid erfars som övergång. Vi känner ganska väl vad vi varit, men inte ännu det som tillblir och nalkas. I en sådan tid hamnar sociologin, liksom romanen, i en situation av såväl tvång som frihet: tvånget att anpassa sig till nya sociala verkligheter, men tillika friheten, ja privilegiet att undersöka dessa samma verkligheter och häri att *gestalta sociologin på nytt som vetenskapen om sociala och kulturella passager*.

Min avsikt med den följande framställningen är inte att formulera ett sociologiskt program, utan att bearbeta frågan hur sociologin *också* låter sig bestämmas och utövas. Sålunda handlar det om ett försök att ange problem och möjligheter, tentativt, explorativt, och om att vända sig till samtiden och en omedelbar framtid via två omvägar, nämligen sociologins *historia* respektive dess *gränsområden*. Vad gäller de senare, skall det handla om de gränstrakter mot utomvetenskapliga sätt att bearbeta modernitetens kultur och människa där sociologin möter essäistiken respektive skönlitteraturen.

Jag skall således inleda med att framlägga ett antal stickord kring den moderna

kulturen, frekventa i klassiska moderna diskussioner men ofta upptagna också i senare moderna beskrivningar. Modernitetens konstituerande element var och är sociologins förutsättningar men även romankonstens och essäistikens – detta är min allmänna kunskaps sociologiska utgångspunkt. Jag fortsätter så med att diskutera ett antal aspekter som gjorde det klassiska moderna tänkandet i vidaste mening essäistiskt. Det skall handla om en bestämning av essän och dess möjligheter, om essäism som tankestil, om tolkning och gestaltning av verkligheter, om språkets och bildlighetens betydelse, om teori och fiktion. Framställningen avslutas med några reflexioner kring vetandets och mer specifikt sociologins möjligheter i en "postdisciplinär" tid.

Moderna verkligheter

Sociologin som vetenskap trädde fram på förekommen anledning. Den låter sig förstås som ett ganska omedelbart svar på frågan om den moderna kulturen, den moderna människan. Därmed var sociologin en del av det moderna som *gensaga* – gensaga till det gamla, till traditioner, religion och andra irrationaliteter, annat som nu framstod som sagor.

Gensagan inbegrep en påtaglig *erfarenhet av förlust*, eller omvänt: en *förlust av erfarenhet*, av verklighet, av sociala och andra ordningar. Förlusterfarenheten, eller erfarenhetsförlusten, samt försöken till kompensation, framkallade vad som skulle bli bestående föreställningar hos sociologer och andra: "förfrämligande" hos Marx, "Guds död" hos Nietzsche, "transcendental hemlöshet" hos Lukács, "avförtrollning" och byråkratiska "järnburar" hos Weber, "kulturens tragedi" hos Simmel, "anomiska" predikament hos Durkheim, "vantrivsel i kulturen" hos Freud.

I själva verket låter sig sägas, att modernitetens problematiska beskaffenhet, dess ambivalenta, volatila natur, utgjorde sociologins grundläggande förutsättning, dess incitament liksom dess återkommande tema.

Konsten och litteraturen utgjorde sociologins pendanger. Inom konsten (kubismen, konstruktivismen, expressionismen och så vidare) ersattes det figurativa och avbildande av abstraktion och ett *strukturellt* förfarande där sönderdelande (destruerande) procedurer kombineras med sammanfogning och gestaltning (konstruktion) (Isenberg 2001a). Strukturella och abstraherande förfaranden blev grundläggande också inom skönlitteraturen, och särskilt inom den så kallade reflexiva romankonsten. Denna utgjorde ett slags ställföreträdande filosofisk och teoretisk betraktelse över tingens nya, föränderliga ordningar. Broch, Joyce, Musil och Proust brukar nämnas som företrädare för det nya, modernistiska idiomet. Thomas Mann var en annan. Överhuvud, menade Mann (1968:224-225), bestod samtidens typiska och främsta uttrycksform i den intellektuella romanen respektive *der geistige Essay*. Vilka ibland sammanfaller.

Moderniteten föreföll inte kunna återges på ett direkt, oförmedlat sätt, vare sig man var sociolog eller konstnär. Moderniteten kunde visserligen vara nog så påtaglig, eller bara alltför verklig, men oproblematiskt verklig var den inte, och

inte heller naturligt verklig och allra minst verkligt naturlig.

Sociologiskt liksom estetiskt betraktat, måste modernitetens verkligheter och meningar, ordningar och sanningar *gestaltas, översättas, föreställas, abstraheras, typologiseras*.

Sociologen var sålunda lika ny som konstruktivisten och kubisten. De tog sig an världen på "strukturellt analogt" sätt, skriver sociologen Michael Makropoulos (1997:72).

Väsentligen har den bild av moderniteten som utvecklades kring sekelskiftet 1800-1900 bevarat sin aktualitet. När vi idag tar del av postmoderna, senmoderna, reflexivt moderna och andra bearbetningar av samtiden, så handlar det i hög grad om problemställningar och begrepp som vi möter redan i den klassiska moderna diskursen. Såväl den klassiska moderna som den postmoderna "normalföreställningen" säger oss, att samhället utgör ett tillstånd av ambivalens och mångtydighet, relativitet och heterogenitet, samexistens och samtidighet, övergång och ovisshet. Kulturer, identiteter och livsföringar sammanträffar, förenas, avvisas, förändras och kan och måste tolkas på olika sätt. Översatt i en nutida vokabulär heter det: vi lever i en kultur kännetecknad av globalisering, multipla moderniteter, multikulturalitet, nätverk och kommunikation, tilltagande motsättningar mellan sekularitet och religiositet, etcetera.

Kanske man skulle kunna uttrycka det så här (och med en vag referens till Foucault):

Klassiska moderna betraktelser låter sig förstås som det *arkiv* varifrån senare modern reflexion hämtar och varierar olika begrepp (Isenberg 2001b).

Vi delar med andra ord vad Gadamer (1975:344-360) kallar *hermeneutisk horisont*.

Sociologins gränser

Det klassiska moderna tänkandet i allmänhet och den klassiska sociologin i synnerhet skulle återge moderniteten inte endast i sina beskrivningar och begrepp. Redan tidigt hade disciplinen svårigheter med att komma till rätta med sig själv, vad den var, kunde vara, borde vara. Den genomsyrades av vagheter och ambivalens. Det tidiga 1900-talets diskussioner har sedan kommit att fortsätta hela vägen fram till idag.

Wolf Lepenies skrev för snart 20 år sedan vad som snabbt blev ett standardverk om sociologins uppkomst. Boken beskriver ett ännu obestämt intellektuellt fält där strider utkämpas och spelets regler antar nya former för varje utfört drag.

Lepenies (1985; jämför Nisbet 2001) tar sin utgångspunkt i C. P. Snows (1959) föreställning om vetenskapens två "kulturer", nämligen naturvetenskapen respektive humaniora. Lepenies modifierar schemat. Sociologin, skriver han, uppkom som en "tredje kultur", som ett vetande som måste förhålla sig till å ena sidan naturvetenskaperna och å andra sidan skönlitteraturen. Med de förra hade sociologin att konkurrera om precision och om förmåga att förklara och

förutse. Med skönlitteraturen konkurrerade sociologin om materialet, det material som bestod i kultur och handling, relationer och subjektivitet, liksom om förmågan att skapa insikt i dessa modernt djupt brydsamma ting. Sociologin uppstod som den tredje kultur i vilken scientistiska och litterära orienteringar konfronterades men sällan ingick förbund. Väsentligen har sociologin allt sedan sin begynnelse behållit denna position.

Det sociologiska stoffets förutsättning bestod i den *historicitet* som i moderna betraktelser präglar människa och kultur, från Marx, Simmel och Weber via Mannheim, Riesman och C. Wright Mills till Foucault, Douglas och Skeggs. Människan har blivit individ och kulturen består i artefaktvärldar där snart sagt intet längre på ett övertygande sätt kan beskrivas som naturligt och givet; i stället kan man alltid misstänka att vad som existerar, existerar bara tillfälligtvis just så som är fallet.

I sin bok om den österrikiske författaren och essäisten Robert Musil skriver historikern David Luft (1980) om sociologi (kulturvetenskap, filosofi) och romankonst som en *generationsfråga*. Musil, född 1880, hörde tillsammans med exempelvis bröderna Mann, Hesse, Benn, Kracauer, Kafka, Broch, Zweig och Rilke till en generation som valde litteraturen framför vetenskapen. Fiktionen var medlet för att komma åt den fragmentariska, riktninglösa moderna verkligheten – inte för att undfly den. Sålunda blev också romanens karaktär, dess form och dess innehåll, fragmentarisk, bruten, sammansatt.

Generationen före hade gjort det motsatta valet. Här ingick Freud, Weber, Simmel, Dilthey, Bergson, Durkheim. Samtliga var inbegripna i tillblivelsen av de nya vetenskaperna om människan och om kulturen.

Gemensamt för de två generationerna var deras essäistiska arbeten. De skrev separata essäer. De infogade essäistiska inslag i sina vetenskapliga respektive litterära arbeten (de essäistiska, djupt kritiska passagerna i *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* är härvidlag lika exemplariska som Musils många och ofta långa essätexter i den stora romanen *Mannen utan egenskaper*, vilka dessutom stundom är direkt hämtade från separata essäer och andra gånger tillkomna inom ramen för romanen men dubblerade i avgränsade essäer). I åter andra fall var hela framställningen väsentligen essäistisk (man tänker i första hand på Simmel, där problemställningen nog alltid ägde sociologisk legitimitet, men där framställningen undandrog sig regler vad gäller metod och annat och vilade i den virtuose författarens händer). Essäformens relativa frihet korresponderade med den receptivitet inför det nya som präglade den klassiska moderna reflexionen. Annorlunda formulerat: mellan essän, receptiviteten och kulturen rådde *adekvans*.

Överhuvud låter sig sägas, att det klassiska moderna tänkandet överskred gränserna mellan olika discipliner och genrer, ja att det levde av just detta. Gränserna drogs allt eftersom just så som gränser drogs allt eftersom och ånyo i det moderna livet självt.

Gränsproblematiken fanns också i de fall den tidigare sociologin var kvinnlig.

Ett antal studier från senare år lyfter fram kvinnors betydelse för den klassiska moderna reflexionen (Magdalenic 2004, McDonald 1984). Kvinnor trädde in i sociologin från sammanhang de inte delade med män, exempelvis socialt arbete, filantropi, journalistik och statistik, vill säga områden där en praktisk tillämpning redan var eller åtminstone kunde bli fallet. Samtidigt hindrades de från att verka som sociologer just i egenskap av kvinnor. Därvidlag var sociologin redan tidigt disciplinär. Inflytandet på det klassiska moderna tänkandet blev begränsat, men har kommit att uppvärderas.

I de ständiga gränsflyttningarna och gränsöverskridandena återfinns det dilemma som består i att alls kunna kategorisera det klassiska moderna tänkandet, indela det i vetenskap och fiktion, i vetenskapliga discipliner, och så vidare. Sociologins födslovändor är exemplariska. Durkheim kan nästan entydigt bestämmas som sociolog, men var tillika pedagog. Weber och Simmel låter sig ofta enbart motvilligt benämnas sociologer, och åtminstone Simmel visar sig ofta rätt ointresserad av saken. Tönnies var ursociologen men tillskrivna (djupt orättfärdiga) politiska affiniteter gjorde honom länge omöjlig. Marx inkorporerades först långt efter sin död i den klassiska sociologin. Freuds kulturteoretiska essäer diskuterar de mest profunda sociologiska och antropologiska frågor. Det gör också Nietzsche, den mest svärfångade av dem alla. Litteraturkritiken hos den tidige Georg Lukács är lika mycket sociologi. Simmel hade nog också kunnat skriva tidstypiskt reflexiva romaner. Detta gjorde Musil, som då hade valt bort den psykologiska vetenskapen. Siegfried Kracauer skrev romaner och sociologiska analyser, men var bäst när essän stod på spel. Mead var filosof, men genljuder mest inom socialpsykologin. Robert Ezra Park ägnade sig åt det sociologiska reportaget. Alla tiders sociologiska storsäljare skrevs av juristen David Riesman. De som mest av alla ville vara sociologer – Comte, Spencer – har sedan länge avlägsnats från den sociologiska dagordningen. Och de kvinnliga sociologerna – Harriet Martineau, Jane Addams, Beatrice Potter Webb med flera – fördes aldrig upp på denna samma dagordning.

När det gäller frågan om det moderna så låter sig säkerligen sägas, att ingen enskild vetenskaplig disciplin, eller generellt: att inget enskilt sätt att tolka kan göra anspråk på att ensamt representera alla möjliga svar.

För modernitetens discipliner och genrer gäller, *att man alltid kan se saker och ting också på ett annat sätt*. Häri återfinns själva grundförutsättningen för sociologin liksom för romanen och för essäistiken. De uttrycker alla vad Blumenberg (1987:57) kallar *moderniteten som kontingenskultur*. Här kan allt vara också på ett annat sätt, och här kan allt förstås också på ett annat sätt. I sin ännu högaktuella föreläsning om "vetenskapen som kall" hade Weber (1992:15-16) uttryckt det som så, att det är det vetenskapliga vetandets "öde", "mening" och "mål" att ständigt "överflyglas".

Kunskapssociologi

Nu är detta inte liktydigt med att det ena betraktelsesättet skulle vara lika gott som något annat. Sociologin uttrycker det modernas erfarenhet av kontingens, men kontingens innebär inte att allt vore möjligt. Vad kontingens är och hur det erfars och tolkas, är historiskt bestämt.

Niklas Luhmann (1984:152; jämför Luhmann 1992) skriver om kontingenta villkors och erfarenheters "realitetsavhängighet": kontingens "förutsätter den givna världen, betecknar således inte det möjliga överhuvud, utan det som är möjligt på annat sätt utifrån realiteten." Översätter vi Luhmanns resonemang till moderna tolkningar av den moderna kulturen och människan, innebär det att det finns *bättre* och *sämre* sätt att se. Det finns också *principiellt olika* sätt att ta sig an moderniteten. Vad vi något lösligt kan kalla *konventioner* avgör eller betingar vad som är rimligt respektive orimligt, sant och falskt. Konventionen – ett provisorium vilandes på olika epistemologiska, teoretiska och metodologiska grunder – uttrycker väl modernitetens själva väsen i sin egenskap av konstruktion eller artefakt i vidare mening, kort sagt genom sin fundamentala historicitet.

Luhmanns resonemang kan med fördel relateras till den grundtes inom kunskapssociologin som Mannheim formulerar.

Allt vetande, säger Mannheim, är historiskt i vidaste mening, är villkorligt, kontextuellt eller "relationellt" i betydelsen att det formas i förhållande till annat vetande. Mer svepande sociologiskt, och mindre begränsat kunskapsteoretiskt formulerat är föreställningar om sanning och falskhet "bundna i varat" eller, något svagare, "förbundna med varat". Följaktligen skall vetandets relationella bestämning inte förväxlas med en besinningslös relativitet. Relationismen betyder inte, "att det inte finns någon möjlighet till avgörande i diskussioner, utan att det hör till vissa utsagors väsen att inte vara absoluta utan i stället vara formulerbara endast i belägenhetsbundna aspektstrukturer" (Mannheim 1985:242).¹

Simmel (1989a:100) uttrycker detta förhållande på sitt eget, flyktiga, illustrativa sätt. Vetandet är en *freischwebender Prozeß* där elementens positioner bestäms i korsvisa ömsesidigheter och den sanning som bildas utgör ett "relationsbegrepp". Och "att vår bild av världen 'svävar i luften' på detta sätt är bara i sin ordning, som ju vår värld själv gör det."

Simmel är typiskt och exemplariskt klassisk modern – *och* han framstår som någon som redan visste vad han talade om i saken postmodernitet.

Sociologi, historia, aktualitet

Sociologin är en voluminös disciplin. Den är sammansatt och dess gränser är genomsläppliga. Den utgör på sätt och vis ett exempel på vad Mattei Dogan och Robert Pahre (1990; jämför Dogan 1997, Smelser 2004) i en beskrivning av samhällsvetenskapernas utveckling under 1900-talet kallar "hybridisering": ett närmast ständigt pågående, ja tilltagande kombinerande av olika mer eller mindre specialiserade kunskapsmassor och betraktelsesätt, i regel disciplinära eller

sub-disciplinära. Sociologin upptar emellertid också till synes heterogena vetanden som varken är disciplinära eller specialiserade: romankonsten, essän, reportaget, litteraturkritiken, biografen. Omvänt lånar den också ut sig till dessa.

Hur kan man, eller bör man, eller måste man bestämma sociologin? Låt mig ange några stickord. Mest är de välkända, ofta även okontroversiella.

Sociologin regleras metodologiskt och epistemologiskt. Dess resultat skall vara prövbara eller åtminstone tillgängliga för rationell argumentation; de skall vara plausibla men inte utesluta andra resultat. Sociologin skall beskriva och skänka insikt och så långt möjligt erbjuda förklaringar. Generaliseringar måste den inte alltid möjliggöra, men den bör erbjuda en diskussion kring vidare sammanhang. Av och till bör sociologin relateras till olika 'nyttigheter'; andra gånger bör den utgöra 'grundforskning'. Sociologin bör redogöra för sina utgångspunkter i varje enskild undersökning, för avgränsningar, syften och källor. Den bör arbeta med relativt väldefinierade begrepp; dessa bör hänvisa till andra begrepp men ytterst alltid till den empiriska verkligheten.

Dessa normer och konventioner skänker sociologin som vetenskapen om det moderna en ballast, och med denna bör sociologin i rimlig utsträckning kunna undvika subjektivism och andra godtyckligheter. Som *ideal* uppträder de nästan oavslutligen; däremot realiseras de av olika anledningar inte alltid.

Kriterierna ifråga skiljer, kan vi säga, principiellt sociologin som vetenskap från utomvetenskapliga betraktelsesätt. Likväl manifesteras gränserna ofta som övergångar. Det handlar om närhet, likhet, glidningar.

Sociologin och romankonsten äger väsentligen samma hermeneutiska horisont. Detta är kanske den mest uppenbara gemensamma nämnaren. Frågehorisonten – stoffet, frågorna – kan vi generellt sammanfatta i Foucaults (1994) föreställningar om *aktualiteten* eller *nuets ontologi*. Hur ser samtiden ut? Vilka är dess realiteter och möjligheter? Hur ser livsordningar, livsföringar och livsvärldar ut? Hur har samtiden blivit sådan den är? Vad gjorde den just sådan och inte anorlunda?

Före Foucault hade redan Kant och Baudelaire fört fram aktualiteten som den moderna människans – och vilken människa är mer modern än sociologen och romanförfattaren? – 'uppgift'. Kant (1774) bestämde upplysningen som en kritisk uppmärksamhet mot vad som var för handen. Baudelaire (1961:1163) för sin del bejakade det innevarande ögonblicket och beskrev detta, liksom modernitetens själva väsen, som *le transitoire, le fugitif, le contingent*. Nuet var övergång, biografiers såväl som kulturers.

C. Wright Mills (1959) preciserar sociologens uppgift i liknande termer då han pläderar för en sociologisk "fantasi" eller "föreställningskraft", tillika en "löftets" sociologi. Varje sociologisk analys, skriver Mills, bör alltid också inbegripa ett historiskt perspektiv, vilket kan vara mentalitetshistoriskt eller socialhistoriskt eller annat. Fantasien, löftet (eller i varje fall hoppet) bestod för Mills också i konsten att förstå sina egna personliga bekymmer i ljuset av samhällsliga problem och historiska förlopp, men i någon mån också omvänt.

(Varvid man måste förstå denna konst som innefattade den även en underlåtelse att översätta privata angelägenheter i allmänna.)

Aktualiteten är i en trivial mening alltid närvarande. I en annan mening märker vi den inte, som den ter sig bara alltför påträngande, alltför självklar. Vi lever våra liv utan att vara riktigt vid våra sinnens fulla bruk. I slutändan består därmed sociologens och romanförfattarens uppgift i att ta sig an vad som framstår som givet (normalt, naturligt). Louis Wirth (1985:XX) skriver om Mannheims strävanden:

det viktigaste vi kan veta om en människa är vad som för honom utgör ett axiom, och ett samhälles mest elementära och viktiga realiteter är de som sällan uttalas och som allmänt hålls för reglerade.

Sociologins och romankonstens uppgift: att avtäcka samtiden sin samtidighet.

Essäns essens

Essän är inte endast den klassiska moderna reflexionens typiska uttrycksform, utan den binder samman olika perspektiv i en klassisk modern diskurs. Den klassiska sociologin är följaktligen väsentligen essäistisk, och essän har kommit att kvarbli som centralt inslag i viktiga delar av sociologin. Som betydande sociologiska essäister framstår exempelvis Theodor Adorno, Hannah Arendt, Zygmunt Bauman, Daniel Bell, Peter L. Berger, Albert Hirschman och Richard Sennett. På närmare håll hittar vi exempelvis Johan Asplund och Karin Johannisson.

Låt mig ge några vittnesbörd om essäns utmärkande form, om essäns essens. Det handlar om klassiska moderna framställningar med olika utgångspunkter - sociologiska, litteraturvetenskapliga, skönlitterära - och om författare som på en och samma gång söker definiera essän *och* ge uttryck för densamma. De verkar nästan ta varandras tolkningar och bestämningar som replipunkter.

Mannheim (1985:46-51) skriver om *Ideologie und Utopie*, att det handlar om en "vetenskaplig essä", ett arbete som utgår från en "essäistisk-experimenterande intellektuell hållning". Metoden består i att "omedelbart" formulera och tränga in i ett specifikt problem och sedan bearbeta det från så många olika håll att olika "gränsproblem" visar sig. Av denna anledning blir det oundvikligt att även upprepningar och motsägelser kommer att utgöra märkbara inslag. Kunskapsociologin hade enligt Mannheim utvecklats genom tillblivelsen av det moderna samhället och nu, hos Mannheim själv, mognat. Den uttryckte den "tänkandets krissituation" som moderniteten innebär; i detta har den till uppgift att medvetet forma sig som en "tankestil".

I en tidig text skriver den unge Georg Lukács om essäns "väsen och form". Det är förvisso en framställning inte endast om ett sätt att gestalta texter, utan om hur man överhuvud kan gestalta en förståelse av moderniteten. Lukács (1911:23, 38) skriver om hur essän på det mest eminenta sätt reflekterar en kultur präglad

av relativitet och variabilitet. Den tar sig an ett visst material, gör utsnitt ur verkligheten och "ordnar på nytt". Till essäns väsen hör vidare, att dess utfall i form av begrepp och omdömen är av mindre vikt. Inte "domen" är av betydelse, utan "processen", vill säga resonemanget, inflikningarna, frågorna, hypoteserna, element som utgör ett slags indicier eller bevis.

Lukács' bestämning av essäistens ordnande av redan befintligt material – teoretiskt, empiriskt, litterärt – är typisk (och inte bara tidstypisk). Man finner den följaktligen hos Adorno (1974:25, 33), vars paradigmatiske text "Der Essay als Form" talar om essäns "experimenterande", "kätterska", alltid oavslutade natur. Väl så intressant är emellertid, att Lukács' angivelse upprepas i den definition av *sociologins* väsen som vi finner hos Simmel (1989b:118). Sociologins nivå är "syntesens", skriver han. Den tenderar undvika allt primärt material och betjänar sig i stället av redan bearbetat material vars ursprung finns i psykologin, statistiken och historievetenskapen. Sociologin opererar kort sagt med "halvfabrikat". Och detta kvalificerar den som en vetenskap av "andra ordningen". Vad sociologin "i sitt nuvarande tillstånd" gör är således att skänka "endast ett nytt perspektiv för betraktelsen av kända fakta".

Simmels bestämning kan te sig ironisk. Tveklöst stämmer den väl överens med hans egen sociologi. Men ännu en sak tillkommer. Sociologins beskaffenhet korresponderar med själva modernitetens väsen, så som Simmel förstår (gestaltar) detta. "Kultur", skriver han nämligen (1996:397), "är alltid syntes." Syntesen å sin sida "förutsätter en föregående eller korrelerande nedbrytning av elementen." Och: "Endast en så analytiskt bestämd tid som den moderna kunde i syntesen finna det djupaste, det enda, allt, då det gällde andens formförhållande till världen."

Så kan sociologin, essän och den kultur de tar sig an och i vilken de närs, tillskrivas en och samma essens.

I ett annat sammanhang berättar Umberto Eco (2004:265-266) om den avhandling han lade fram och som av opponenter beskrevs som en "brottsutredning" inklusive falska spår och avfärdade hypoteser – och sådant material utgör ju i regel merparten i den typ av verksamhet som forskning och efterforskning utgör. Eco kände sig smickrad. På liknande sätt, säger han, har han allt sedan dess försökt förstå sina vetenskapliga avhandlingar och essäer liksom sina komplexa romaner.

Musils vittnesbörd till essän är det kanske märkligaste.

Musil är huvudsakligen känd för sin stora, oavslutade roman *Mannen utan egenskaper*. Romanen är ett eklatant exempel på den reflexiva romankonst som utvecklades under den klassiska moderniteten. Händelseförloppet är långsamt och oklart. Å andra sidan finns här en kolossal yppighet av betraktelser av till synes disparata motiv. Romanens ständiga aspektförskjutningar inte endast medger utan kräver olika tolkningar.

Musils roman återger en modernitet där varje djup mening har gått förlorad och ersatts av allsköns tillfälliga övertygelser. Moderniteten framstår i all sin rik-

tningslöshet, heterogena verkligheter och livsföringar existerar samtidigt och bredvid varandra, och människan befinner sig i ett kroniskt tillstånd av upplösning och sammanfogning, träder fram som provisoriskt sammansatta egenskaper utan man. Det är inte uppenbart att Musils roman skall läsas som roman (en huvudsakligen imaginär framställning av erfarenheter, typiskt en gestalts äventyr och/eller utveckling och med narrativ struktur). Kanske *går* det inte ens. Man kan beskriva den som sociologi i romanform (jämför Harrington 2002). Man kan ock-så betrakta den som ett slags material, ett symptom på modernitet. Men den enorma texten kan läsas också som essä, där karaktärer och handlingar i en trivial mening visserligen är påhittade, men väl kan sägas uttrycka olika typiska personligheter och förhållningssätt. Fiktionen är för Musil medlet för att kartlägga en empirisk verklighet.

Betraktat på annat sätt: fiktionen är tolkningens gestalt, varigenom samtid, kultur, människa förlänas betydelser. Den har med andra ord samma (eller liknande) funktion som teori och begrepp i sociologiska och andra vetenskapliga analyser.

Musil själv beskriver sin roman som essäistisk. Essän uttrycker, menar Musil (1978a:250), "det strängaste man alls kan uppnå på ett område där man just inte kan arbeta exakt". Den tar sig an ett föremål "från flera olika håll utan att helt och hållet omsluta det, ty ett omslutet ting förlorar med ens sitt omfång och smälter ned till ett begrepp" (Musil 1978b:1334). (Adorno för sin del talar om essäns förmåga att lösgöra tingen ur det våld som begrepp gör.) Den stora romanen var, skriver Musil (1978c:1410), "överhuvud" inte någon roman utan om "essä av oerhörda dimensioner".

Kanske kan man om Musils roman säga, att den utgör sociologi, essä och roman i ett – och därmed i någon mening sammanbrottet för var och en.

Essäistik och essäism

Låt mig föreslå en definition av essän. Essäistiken är inte liktydig med regellöshet, eklekticism, kompromisser. Tvärtom: essän har sin egen konsekvens.²

Essän är ett *försök* – detta är dess mest elementära bestämning. Den uttrycker ett försök att förstå, att göra intelligibelt. Essän är också en prövning, vilket är en något mer anspråksfull angivelse. Genom essän prövas ett stoff, prövas giltigheten och rimligheten hos olika svar på en fråga, liksom i vad mån en fråga alls är riktigt ställd. Essän beskär, gör utsnitt ur verkligheten; eller den schematiserar, söker allmänna drag. Temat, materialet sönderdelas och sammanfogas på nytt, vilket också kan uttryckas som att kombinationen och den tematiska variationen utgör essäns väsentliga moment. Essän refererar till kulturella och sociala betydelser. Dessa utvinns, men tillskrivs tillika i en dialektisk rörelse. Den elementära frågan essän ställer är således: "Hur skulle man kunna förstå, beskriva, gestalta x?" Svaren på frågan kan vara flera. Essän ger således möjlighet åt olika perspektiv, olika röster, varierade och i kombination. Att visa, inte bevisa, och att vara giltig, men inte slutgiltig, är essäns uppgift. Temat för essän behandlas

från olika sidor, även konträra, till dess att frågeställningen lämnats; temat diskuteras också på olika nivåer (exempelvis samhällsnivå, gruppnivå, individnivå); och essän begagnar sig av olika typer av material (begrepp, empiri, författarens egna erfarenheter). I sista hand är essän, liksom sociologin och romankonsten, "förbunden" med det "vara" som moderniteten utgör, och som uttrycks som "kontingenskultur".

Genom essän prövas också språkets gestaltande potential, liksom författarens ståndpunkter och förmåga. Musil ger uttryck för detta då han talar om "essäismen" som hållning eller disposition.³

Essäismen återfinns mellan vetenskapen och konsten, mellan det objektiva och det subjektiva (Musil 1978a:247-257; jämför Harrison 1992). Den blir möjlig men kanske också nödvändig i en kultur som saknar absoluta eller andra tillräckliga grunder för vetande och sanning (liksom för moral och religion). Essäismen uttrycker ett prövande, anande, förmodande förhållande till moderna verkligheter.

Essäismen håller inte nödvändigtvis det verkliga, eller det som anses vara verkligt, framför vad som också vore möjligt. Vill säga, en essäistisk orientering behandlar varje stycke verklighet på så vis, att det också hade kunnat vara annorlunda, att det också låte sig betraktas på annat sätt. Ett sådant förhållningssätt – inom ramen för en essä men också utanför detta sammanhang – är närmast påkallat i en kultur präglad av övergång, överflöd och ofullbordan, en kultur, således, där det verkliga alltid är flertydigt och snart nog inte längre verkligt eller ens möjligt, och omvänt det omöjliga blir möjligt och också verkligt.

Vad essäisten gör är att begå vad Asplund (1966) kallar "förståelseakter", vilka förutsätter en inledande brist på orientering och stannar vid att de *skulle kunna vara sanna*. Asplund (1983:56) talar också om "aspektseende" och "betydelseangivelser". Att frambringa en rimlig tolkning är en fråga om att "*kreera*" betydelser, alltså att *ställa sig* förstående.

Förståelse: det handlar inte om att något kommer till en för vidare befordran i form av intakta beskrivningar, utan om *gestaltning*. Och varje *gestaltning* utgör ett försök.

Nästan samtidigt, men såvitt jag förstår oberoende av varandra, talar Mannheim (1985) och vetenskapshistorikern Ludwik Fleck (1980) om vad de kallar *tankestilar*. Tankestilen är i likhet med varje disposition bara i någon mån något man väljer. Snarare blir man en del av den, allt beroende på social, kulturell och intellektuell situation. Kunskapens karaktär är intersubjektiv, och en tankestil omfattar en specifik grupp mellan vars medlemmar råder ständig intellektuell och social växelverkan. Fleck (1980:130, jämför 54-55, 109-110) definierar tankestilen sålunda: en riktad varseblivning med motsvarande intellektuell och saklig bearbetning, och där det råder en viss samstämmighet beträffande problemställningar, omdömen, metoder och språklig gestaltning. En tankestil kan sammanfalla med en vetenskaplig disciplin, men också införliva andra discipliner; den kan också ha sin utsträckning till utomvetenskapliga genrer. Flecks och Mann-

heims definitioner är snarlika.⁴

Den klassiska moderna reflexionen uttryckte en tankestil, varvid det var av underordnad betydelse om man var sociolog eller litteraturkritiker, romanförfattare eller kulturfilosof. Det var en tankestil uppkommen som svar på moderniteten som permanent övergång. Varseblivningsformen var essäistisk, och framställningsformen bestod typiskt i essän (alternativt vetenskapliga avhandlingar respektive romaner med betydande essäistiska inslag). Mellan essän, essäismen och moderniteten rådde ett slags valfrändskap.

Värdefrihetens former

Essäismen uttrycker den mest fundamentala formen av kritik – den som oavslutligen föreställer sig att tingens ordning också hade kunnat (men inte nödvändigtvis bort) vara en annan.⁵

Webers strävan efter värdefrihet är en variation på temat. Weber, som stod få efter då det gällde att bestämma sociologin som vetenskap, diskuterade såvitt jag känner till aldrig essän som alternativ för vetenskapliga framställningar. Weber skriver emellertid essäer. Det finns hela och långa essäer – *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* är en tämligen renodlad essä med grundläggande vetenskapliga inslag (framför allt de idealtypiska angivelserna). Det finns också essäistiska passager i andra texter, inklusive dem där motiven kan utgöras av vikten av regler och av åtskillnad mellan vad som hör till den vetenskapliga analysen och vad som inte gör det. I dessa senare texter, varav flera finns samlade i *Wissenschaftslehre*, utgör de essäistiska avsnitten vanligen sådana där Weber ställer sig skeptisk till sociologins vetenskaplighet men också vetenskapen som sådan. För att inte säga moderniteten in toto.

Då Weber begagnar essäformen frångår han på ett ganska eklatant sätt den plikt att idka värdefrihet som han själv ställde fram. Men man kan också se det som en variant av, eller komplement till, just detta postulat.

Värdefrihet innebär i en konventionell tolkning att vetenskap och värderingar skall hållas isär. Weber pekar på den för honom triviala anledningen, att de utgör "heterogena problemsfärer" (1988a:497). Således duger det heller inte för vetenskaparen att söka kompromissa mellan olika normativa ståndpunkter. Det vetenskapliga ligger lika lite i "mitten" som vid den ena eller den andra "extremen". Endast vid två tillfällen kan eller bör vetenskaplig analys och normativa ställningstaganden relateras till varandra. Det gäller dels då teman och problemställningar formuleras. Man kan då utgå från intressen, värderingar, nyfikenhet. Det gäller sedan också i den stund då det vetenskapliga arbetet kommit till ett slut. Weber säger nämligen, att frågan om värdet hos vetenskapens resultat bör (kan) besvaras endast utgångspunkt i "det egna yttersta ställningstagandet till livet" (Weber 1992:22, jämför Weber 1988b:213).

Att värdefrihet i denna mening i första hand utgör ett *ideal* är uppenbart. Då postulatet (liksom det näraliggande teoremet om "objektivitet") gör sig gällande hos Weber resulterar detta ibland i extraordinära texter; andra gånger medför

samma ideal en osedvanlig karghet (man tänker exempelvis på uppsatserna i *Ekonomi och samhälle*). Hos andra författare utgör värderingar en tillgång. *Kommunistiska Manifestet* vore knappast en superb vidräkning av moderniteten utan sin övertygelse. Samma ideologi skulle i andra sammanhang urarta i politiska program.

Jag vill emellertid tillskriva värdfrihetspostulatet också en annan betydelse. Det är en betydelse som Weber själv manifesterar.

Värdfrihet: det handlar om *friheten att värdera*, att skatta, och att göra detta från en "fri" ståndpunkt, bortom ideologier och politiska program. Här är det således fråga om värdfrihet i betydelsen "obundenhet" – inte om ett förbud att fälla omdömen. Utfallen i essän om den protestantiska etiken mot "de sista människorna" (uttrycket är Nietzsches) och mer generellt mot det "ohyggliga kosmos", den "järnbur" som kapitalismen och byråkratin representerar, kan tjäna som bra exempel. Det vore inte endast svårt att hävda att Weber här skulle uttrycka en viss politisk ståndpunkt. Det vore genant.

Till denna andra tolkning av värdfrihetspostulatet måste man tillägga: Värdfrihet i den konventionella meningen, således strävan efter att utesluta värderingar i den vetenskapliga analysen, utgör *förutsättningen* för den fria värderingen och skattningen. Endast om man särskiljer och sedan kombinerar den värde*fria* analysen och den därmed värde*fulla* anmärkningen, blir de båda meningsfulla. Weber kände denna skillnad bättre än någon annan.

Ett sekel senare, i en värld där verkligheter i allt högre grad visar sig och nivelleras i och genom mediernas ändlösa tautologier, ter sig Webers strävan bara alltför angelägen. Och otidsenlig.

Den "obundne", "fritt" värderande sociologen – Weber använder just anfö-ringstecken då han talar om värdfrihet – uttrycker en tradition vars begynnelse tillika varit modernitetens. Weber var *moralist* i ordets ursprungliga och vidare bemärkelse: en obunden, skeptisk betraktare av människornas göranden och låtanden. Mellan essäformen och moralistiken fanns redan från början ett oupp-lösligt samband. Moralisterna, till exempel Montaigne och La Rochefoucauld, utgjorde prototyper för en essäistisk tankestil (Balmer 1981; Schärf 1999).

Begrepp och bild

Det var under det sena 1800-talet som ett tolkande sätt att närma sig människa och kultur kom att utvecklas. Nietzsche var framskriden och outrerad. Hyperbolen var den gestalt tolkningen antog hos Nietzsche, ja hyperbolen var Nietzsches förhållande till världen – Nietzsches variant av moralistik.

Nietzsche vistades bortom varje positivistisk beskrivning. Vad som finns i världen är blott tolkningar, skrev han (1988:38, 100): "Det finns ingen händelse i sig. Vad som sker, är en grupp av framträdanden vilka *utläses* och sammanställs av ett interpreterande väsen." Och vidare: "Det finns inget sakernas bestånd, allt flyter, är ofattbart, tillbakavisande; det mest varaktiga är i själva verket våra åsikter. Att tillskriva betydelser – i de flesta fallen en ny tolkning över en gammal

tolkning som blivit obegriplig och numer endast utgör tecken.“

Dilthey och Weber disciplinerade Nietzsches infall och utfall i en historisk hermeneutik. Tolkningen och förståelsen särskiljde vetenskaperna om kulturen från naturvetenskaperna. De senare syftar till “blotta fastställandet av funktionella sammanhang och regler“, skriver Weber (1988c:554); de förra å sin sida har andra uppgifter beroende på den annorlunda beskaffenheten hos handlingar och motiv, kultur och kollektiv. Detta sätt att närma sig sina verkligheter gör kulturvetskaperna till något “mer“ än vetenskaperna om naturen; å andra sidan är deras karaktär “väsentligt mer hypotetisk och fragmentarisk“ (Weber 1988c:555).

Weber ägnade sig åt tolkning (tydning) av det subjektiva, men han begick också typologiseringar – av livsföringar, handlingar, maktutövning. Vare sig han gjorde det ena eller det andra, så utgjorde *begreppet* analysens mittpunkt. (Vad man också kan säga om begreppet hos Weber är, att det nästan alltid förblir enastående mångtydigt. Häri en ironi, som få propagerar så emfatiskt för begreppsbearbetningens och definitionens avgörande betydelse.)

Generellt låter sig om sociologins begrepp sägas, att de saknar precision. Det kan naturligtvis ibland vara en fråga om uraktlåtenhet eller oförmåga. Man kan emellertid oftare förmoda, att det består en avsikt att framställa inexakta begrepp ägnade att begripa en inexakt verklighet (en handling, en identitet, en relation). Att verkligheter är inexakta måste betraktas som normalfallet i en modern kultur.

Om sociologiska begrepp sviktar när det gäller mått på precision, så kan de utöva betydelse på annat sätt. Det är en betydelse genom vilken sociologin åter möter sina moderna kusiner romanen och essän.

Många av sociologins begrepp äger en påfallande *bildlighet*. Somliga begrepp kan till och med sägas uttrycka sin huvudsakliga betydelse då de förstås som bilder eller figurer. Deras övertygande kraft återfinns därmed i suggestiviteten, i det att en komplex, överskådlig verklighet förlänas gestalt och införlivas i ett meningssammanhang. Omedelbart tillämpliga på empiriskt material är de inte nödvändigtvis. Möjligen är det också så, att begrepp som inte i första hand vilar på empiriska analyser i högre grad tvingas lita till suggestiva effekter, samt att begrepp som är frikopplade från det empiriska har andra suggestiva möjligheter. Sociologiska bildliga begrepp, eller begreppslika bilder, leder blicken genom att utgöra vad Weber (1988d:536) beskriver som “begreppslika orienteringspunkter“.

Betydelsemättade, ibland djupt patosfyllda föreställningar var den klassiska sociologins specialitet. De bearbetade ytterst problematiska verkligheter så som den samtida bildkonsten gjorde det. 'Färdiga' blev begreppen aldrig, också av den anledningen, att de möjliggjorde eller snarare frammanade tolkningar, vilka kunde bli många och disparata.

Den klassiska sociologiska teorin utgjorde teori i ordets ursprungliga mening: teori som *betraktelse*, en historisk, historiserande hermeneutik, och till sin karaktär betydelseutvinnande, betydelseförlänande, vill säga gestaltande, vad

Asplund kallar *kreerande*. Därmed låter sig också sägas, att den klassiska sociologiska teoribildningen utgjorde något annat än vad som åtminstone utgör tendens i dagens sociologiska teori: teori i form av rena, försjälvständigade abstraktioner sui generis, förmedlade i ett otillgängligt språk. (Jämför Turner 2005)

Åtskilliga av den klassiska sociologins föreställningar kom att bilda elementära, seglivade inslag i disciplinens kollektiva medvetande:

Tönnies penetrerar sitt begreppspar efter begreppskonstens alla regler, men det är väsentligen bilderna som kvarblir. Tillämpliga är begreppen *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* huvudsakligen som fond åt andra begrepp. I Freuds eminenta sociologiska essäistik fångar ett och samma begrepp den mänskliga kulturens hela tillblivelse. Precision är här anatema. Den bildliga kraften i *Kommunistiska Manifestet* är storartad. Bourgeoisens framfart är bokstavlig, ohejdbar, revolutionär (jämför Eco 2004:27-31).

Simmels föreställningar är av särskilt intresse. Simmels essäistiska sociologi beskrivs bäst i romantiska kategorier. Vi har att göra med ett geni, och med en förborgad identitet. Hans begrepp uttrycker en extraordinär sensibilitet för det som just börjat visa sig och som kanske snart åter är försvunnet. Därvidlag är han vida överlägsen Weber och Tönnies och Durkheim, men kanske inte *Manifestets* Marx. Simmels betraktelsesätt kan beskrivas som estetiskt genom att han intresserar sig för enskildheter vilka i sin tur bildar symptom på vad som är typiskt och allmänt: Simmel spiritualiserar enskilda fenomen och de sammanhang fenomenen ingår i och uttrycker (allt medan Webers begrepp historiserar fenomen och helheter). Samtidigt kan uppmärksamheten mot detaljer indikera ett ifrågasättande av möjligheten att beskriva helheter eller möjligheten att det överhuvud skulle existera några helheter i det moderna livet. Estetiskt kan Simmels arbete kallas också som hans texter egentligen inte lägger någon vikt vid hur och varför något uppkommit. I stället utgör de stillbilder där slutartiden är avsevärd och allt – allt möjligt modernt, allt modernt möjligt – passerar förbi i ändlösa rörelser och växlingar, allt bestämt i förhållande till allt annat och i kategorier som distans, rytm och tempo. Simmels bilder, vilka typiskt sammanfaller med enskilda essäer, bildar en mosaik som kan te sig lika suggestiv på avstånd som vid en nära betraktelse.

Simmels sociologi tangerar den reflexiva romankonsten. Det handlar om ett distinkt framställningssätt där det moderna livets komplexitet och omfattande sammandragning i tid och rum gestaltas. Litteraturvetaren Franco Moretti (1996) kallar detta idiom för "modern epik". Det närvarande, övergående, lokala inbegriper och uttrycker det tidlösa och universella, framträdande och väsen sammanfaller i ett slags omvänd platonism.

Samtida exempel på begreppsbildning där suggestionen är framträdande hittar vi hos Foucault, Douglas och Goffman. Foucaults beskrivningar av dresyren i fängelserna är visserligen ändlösa och ändlöst detaljrika, men det är begreppens bildliga element som dröjer kvar. Mary Douglas' studier av föreställningar om smuts, renhet och fara framkallar på liknande sätt en stark

bildlighet genom vilken vi ser till synes obetydliga vanor som bärande för livsföring och kultur. Goffman överför ett specifikt sammanhang (teatern, aktörerna, publiken) på ett allmänt (samhället och individerna); betraktat på annat sätt återförtrollar Goffman förhållandet mellan människa och samhälle.

Inom romankonsten är användningen av metaforer eller bilder i största allmänhet ett konstituerande element förutan vilket romanen inte vore. Romanen, som metafor, formulerar världen på ett visst sätt, gör livet läsbart. Romanens väsen manifesterar Robert Nisbets (2001:33) tes om metaforen som ej blott ett grammatiskt verktyg eller språklig figur, utan metaforen som "ett sätt att veta".

Musils romanbygge består av metaforer och liknelser, av den ena verklighetens reflektion i en annan, av det verkligas reflektion i det möjliga, och omvänt; det handlar om associationer, dissociationer, reassociationer av redan förbundna eller av heterogena element. Inte minst gäller liknelserna psykologiska tillstånd – och hur vore beskrivningen av sådana alls möjlig utan omvägar?

Framkallningen av bilder bör förstås som ett typiskt modernt sätt att komma till rätta med det verkliga och det möjliga. Båda karakteriseras av mångtydighet och kan inte omedelbart avläsas och återges i text eller på annat sätt. De kräver att betydelser tillskrivs och översätts, att perspektiv förskjuts, aspekter skiftas, varieras, kombineras. Moderniteten – till sitt väsen ett ständigt förnyat resultat av destruktion och konstruktion, av struktivt arbete, alltså en artefaktvärld – visar sig aldrig rakt upp och ned, utan kräver och inbjuder till tolkning. Vetandet om kulturvärlden är struktivt så som den moderna världen blir till genom struktiva förfaranden. Formulerat på annat sätt: Förhållandet mellan det modernas kulturvärld och vetandet om den låter sig förstås som att den förra utgör konstruktioner av första ordningen medan det senare består i konstruktioner av andra ordningen. Moderniteten nödvändiggör och möjliggör ett vetande om denna som är fundamentalt indirekt.

Förhållandet uttrycks klart hos Weber (1988b:166, 155): "Inte de 'sakliga' sammanhangen 'tingen' emellan" utgör fundamentet för sociologin, utan "de tänkta sammanhangen mellan problemen". Det är också detta han säger då han gör gällande att vad sociologin har att sträva efter är att "med tanken ordna den empiriska verkligheten".

Asplund (2002:91-95) skriver om en typ av sociolog han skattar högt: "empirikern". "Den empiriska blicken" – vilken exemplariskt var Linnés, men också Goffmans eller Simmels – söker tingen utan förutfattade meningar, ja präglas av ett slags "värnlöshet inför verklighetens vittnesbörd", skriver Asplund. Samtidigt är det naturligtvis inte fråga om att empirikern passivt registrerar de verkligheter han ställs inför (eller ställer sig inför). Då verkligheter blivit empiriskt material, har de också passerat genom en reflekterande bearbetning. "Observans och tanke" ter sig som "två sidor av samma sak". Och det tillkommer en tredje sida: framställningen. Framställningen, skriver Asplund – och man läser det som ett eko av de klassiska moderna beskrivningarna av essäns essens – framställningen utgör "ett resonemang som steg för steg drivs allt längre och

djupare i en rad olika riktningar.“ Och följaktligen: “Empirin kan aldrig vara rent bokstavlig, hur mycket man än söker renodla den. Ingen iakttagelse är ovedersäglig; det iakttagna kan alltid i princip också ses som någonting annat.“ Väsentligen är det så, att “empiri i grund och botten består av idel hypoteser“.

Sociologin framträder för Asplund (2002:83, 99) först som sist som “en språklig verksamhet“. Och om sådana “verksamheter“, eller kort och gott om språk, kan vi säga, att de “på ett djupgående och systematiskt sätt påverkar både vår verklighetsuppfattning och vårt sätt att handskas med verkligheten liksom vårt beteende i allmänhet.“

Teori och fiktion

Vetenskapen och konsten delar *gestaltningen* som central princip. Kunskap är inget man finner, och sanning och skönhet handlar inte om simpla återgivningar av oproblematiserade verkligheter och sociala ordningar. Utan: kunskapen, sanningen och skönheten föreställs, översätts och formas i förhållande till komplexa och kontingenta verkligheter. Lukács (1994:25) skriver, att moderniteten “uppfann gestaltandet“, framfödde “andens produktivitet“. Han fortsätter: “gestaltningens yttersta grundvalar har blivit hemlösa“ och således omöjliggör varje “fulländning“ (1994:31).

Romanförfattaren gestaltar i och genom språket. Det behöver nästan inte sägas. Att sociologen gestaltar i och genom det idiom som är hans eller hennes behöver sägas, igen och igen.

Romanförfattarens och sociologens principer för den språkliga gestaltningen skiljer sig emellertid åt. Romanförfattaren tillgriper fiktionen. Syftet kan vara att frambringa en ‘rent’ fiktiv verklighet. En sådan kan vara intressant försävt den anger en alternativ verklighet som kastar ljus över hur det faktiskt är.⁶ Fiktionaliseringen kan också syfta till att frambringa samband och mening i den empiriska verkligheten (varvid författaren kan kombinera verklighetstroga miljöer, autentiska detaljer, fiktiva personer och handlingar, etcetera). Den empiriska verkligheten framträder inte omedelbart, utan är alltid sammansatt, kontingent, ett utsnitt. Fiktionen blir romanförfattarens medium för göra empiriska verkligheter – materiella och immateriella – synliga, begripliga, utgrundliga.

Sociologens gestaltande princip är teorin. Denna kan vara uttrycklig eller också inte, precis eller (oftast) inte. Teorin ordnar komplexa verkligheter, låter oss se ett utsnitt ur det sociala livet i ett (vanligen kallat “sitt“) sammanhang, möjliggör förståelse och kanske förklaring. Och den gör det genom att förenkla, anrika, tillskriva. Det kan handla om ett liv, en generation, en epok, en dag, en människa, en grupp eller en kultur. Empiri, fakta, data framträder som sådana först då de förmedlats genom åtminstone rudimentära teoretiska perspektiv.

Generellt uttryckt: fiktionen och teorin har (eller åtminstone kan ha) *samma funktion*: de förlämnar gestalt, skapar samband, skänker överblick, möjliggör med andra ord det som Fredric Jameson (1991:38; jämför Kundera 1989) sammanfattar i begreppet “kognitiv kartläggning“.

Sociologiskt betraktat framträder fakta först då de betraktas från en teoretisk ståndpunkt: fakta är teoribundna. Romanen säger oss, att fakta träder fram i och genom fikcionaliseringar: fakta är bundna i fiktionen. Kunskapssociologen tillägger: såväl teorin (diskursen) som fiktionen (narrativen) är bundna i eller åtminstone förbundna med det historiska sociala sammanhanget.

Den teoretiska betraktelsen uttrycker den språkliga gestaltningens konventionsbundna variant. Den fiktiva betraktelsen å sin sida manifesterar gestaltningens friare variant. De är inte samma saker redan därigenom, att litteraturen inte kan (bör) vara sann eller falsk på samma sätt som sociologin kan (bör) vara det. Men de fyller, eller kan fylla, samma funktion: vardagen blir intelligibel, träder fram som en gestalt.

Kan man tänka sig en sociologi som inkluderar väsentliga, avsiktliga fiktiva gestaltningar? Jag känner till två närliggande exempel. Magnus Karlsson (2000) översätter i en studie av hur social tillhörighet förmedlas mellan generationer sitt kvalitativa material i vad han torrt kallar "empiribaserade berättelser". I själva verket övergår den empiriska beskrivningen och den teoretiska betraktelsen i en annan genre, närmast novellen. Fiktionen *manifesterar* tolkningen, och är inte det som (ännu en gång) skall tolkas. Flemming Røgilds (2000) analys av etnisk och kulturell diversitet kan beskrivas som ett slags fikcionaliserad sociologisk dokumentär. *Charlie Nielsens rejse* framstår tillika som en bildningsroman där författaren beskriver sin egen utveckling som inkännande sociolog: självförståelse och förståelse är varianter av varandra.

Hos såväl Karlsson som Røgilds tar fiktionen den plats teorin hade haft i den mån analysen varit konventionellt sociologisk.

Utgör sociologin vad Asplund (1986:154) kallar "det abstrakta studiet av den abstrakta socialiteten", så kan man beteckna romanen som ett *konkret studium av konkret socialitet*. Karlssons och Røgilds' arbeten uttrycker en oscillering mellan abstraktion och konkretion.

Antropologiska omvägar

Ett tolkande förhållningssätt, alltså ett sätt att förstå som löper via omvägar och tillskrivningar (metaforer och begrepp, fiktioner och teorier), har möjligen sina förutsättningar inte endast i den moderna kulturen, utan också i människans beskaffenhet – eller åtminstone i människans *moderna* beskaffenhet.

Nietzsches forcerade hermeneutik innebar en interpretativ vändpunkt i betraktelsen av människans förhållande till världen. Stora delar av sociologin och socialpsykologin skulle anta postulatet om tolkningens väsentliga betydelse för människan. Vetenskapen om det moderna framställer människan som ett tolkande väsen, situerat i en värld kännetecknad av ett överflöd av meningar och symboler, och där allt alltid kan förstås på olika sätt. Att tyda, tolka och att låta det ena gå för det andra, som detta andra inte låter sig tydas och beskrivas omedelbart, blir signifikativt i vardagen liksom för sociologin, för vilken modernitetens vardag är det ständigt återkommande grundtemat.

Kultur och tolkning utgör den moderna människans pensum. Häri uttrycker människan sin säregenhet så som människa. Hon är ett bristväsen som saknar naturliga sammanhang, men också en gunstling i det att hon förmår kompensera för detta, vilket hon stundom gör på det mest sinnrika och avundsvärda sätt, stundom på fasaväckande manér, och allt som oftast på sätt som vi hellre kallar vardagliga och som inte alltid kan beskrivas som i strängare mening överlagda.

Sociologin, essän och romanen manifesterar en bestämning av människan och hennes förhållande till världen som återfinns i olika varianter hos Nietzsche, Dilthey, Weber, Simmel, Gehlen, Mead och den symboliska interaktionismen via Berger och Luckmann fram till Asplund. Samt hos Blumenberg och i dennes historiska hermeneutik. Blumenberg (1993:115, 134) skriver sålunda och ställföreträdande: "Det mänskliga förhållandet till verkligheten är indirekt, omständligt, fördröjt, selektivt och framför allt 'metaforiskt'". Och: "Människan förstår sig själv endast genom det som hon inte är. Inte i första hand hennes situation, utan redan hennes konstitution är potentiellt metaforisk."

Utsikter, insikter

Diskussionen i denna uppsats skall betraktas som prövande och explorativ. Anspråket är, att den äger relevans för åtminstone delar av den sociologiska disciplinen. Väsentligen har jag bearbetat frågan om sociologins randområden, de trakter där disciplinen möter utom-disciplinära kunskaps- och gestaltungsformer. I första hand har diskussionen gällt sociologins möten med essän och romanen, varvid man naturligtvis måste erinra sig att det finns olika – oräkneliga – sociologier liksom det finns olika typer av essäer och romaner, och således åtskilliga relationer och kombinationer. Framställningen hade helt visst också kunnat behandla litteraturkritiken (litteraturvetenskapen) liksom reportaget och biografien respektive självbiografien som exempel på genrer som av och till överlappar sociologin.

Det finns en stor mängd längre och kortare arbeten kring sociologins förhållande till andra samhälls- och kulturvetenskaper, liksom kring frågan vad sociologi skulle (kunde, borde) vara. Under det senaste decenniet har relationerna mellan naturvetenskaperna (livsvetenskaperna) och samhälls- och kulturvetenskaperna ägnats allt större uppmärksamhet (Jämför Labinger & Collins 2001, Pinker 2002, Myrdal 2005). Detta har skett samtidigt som de förra, inklusive den medicinska vetenskapen, skrider framåt också på områden där tidigare vetenskaperna om kultur och samhälle ägt primat. Utvecklingen inbegriper dessutom livsvetenskapernas ständiga omsättningar i strikt betraktat utomvetenskapliga praktiker.

Allt fler svar på frågan om människan, hennes tillblivelse och karaktär, gestaltas i gränsområdena mellan olika – och olikartade – discipliner. Det finns fog för påståendet att vetanden i tilltagande grad frambringas i vad Camic och Joas (2004) kallar en "postdisciplinär" värld, vill säga en värld där vetanden

kombineras, varieras och differentieras och således gränser upplöses och bildas i samma ursinniga takt som i det moderna livet självt.

En sådan postdisciplinär situation inbegriper också ständiga överskridanden av vetenskapens 'yttre' gränser. Och just därvidlag äger sociologin en lång och djupgående erfarenhet. Sociologins komplexa natur medger och nödvändiggör vad vi aningen naivt kan kalla en dialog mellan sociologin och olika utomvetenskapliga genrer. Några aktuella och i vidare mening postdisciplinära områden där underhandlingar av detta slag äger rum är genusforskningen, postkoloniala studier och narrativ analys. Vart och ett reflekterar skeenden och strömningar i en värld karakteriserad av "multipla moderniteter" (Eisenstadt 2002). Möjligen kan de ana sin egen framtid genom att betrakta sociologins historia.

Snows tes om "de två kulturerna" äger allt mindre relevans och legitimitet. Jag tror därtill, att Lepenies' föreställning om "tre kulturer", om kunskapens och erfarenheternas, tillvägagångssättens och begreppens sortering i naturvetenskaper, sociologi (samhällsvetenskaper) och skönlitteratur (konst) stegvis förlorar sin giltighet.

I förlängningen stode emellertid knappast en enda, homogen kultur, vilket man teleologiskt betraktat kunde tänka sig. Snarare finns anledning att tro, att vi kommer att bevittna en vidsträckt pluralitet av kulturer och tankestilar vilka reflekterar en tid av permanent övergång och växling. Sociologin borde därvid kunna äga särskild adekvans. Däri dess nya löfte.

Följande vänner och kollegor har på olika sätt och nu och då givit sina bidrag till denna essä: Johan Asplund, Johanna Esseveld, Peter Gundelach, Carl-Göran Heidegren, Sven-Erik Klinkmann, Michael Makropoulos, Benedicta Pécseli, Anna Sandö, Leif Stille.

Noter

1. Beskrivningar av vetandets "varabundenhet" eller "varaförbundenhet" respektive dess "relationalitet" är återkommande i *Ideologie und Utopie*. I andra volymen av *Der Streit um die Wissenssoziologie* har Meja och Stehr (1982) samlat ett antal samtida texter kring den tyska vetandesociologin.
2. Den följande bestämningen rymmer implicita referenser till exempelvis Mannheim, Blumenberg, Asplund, Foucault, Musil, Lukács, Simmel, Nietzsche.
3. Musils stora roman måste beskrivas som sinnebild för essäismen. Först då föreliggande artikel avslutats har jag blivit varse en intervju med Bent Vinn Nielsen, där han diskuterar sin senaste bok *En bedre verden*. Det är något fundamentalt mänskligt, säger Nielsen (2004), i att oavbrutet tänka att världen också hade varit möjlig på annat sätt. Det är därtill en av litteraturens främsta uppgifter.
4. Om förhållandet mellan Fleck, Mannheim och därtill Kuhn, se Pels 1996. Pels härleder begreppet tillbaka till 1901 och ett arbete av Alois Riegl. Översiktligt om kunskapsociologins utveckling, se Frisby 1991.
5. Jag hänvisar här gärna till litteraturvetaren Lionel Trillings (1973:17) definition av vad "objektivitet" skulle vara: objektivitet är "den respekt vi skänker ting såsom ting, så som de existerar åtskilda från oss." Objektivitet är således att underlåta att se tingen (handlingar, människor, idéer) i enlighet med konventioner, schabloner, fördomar etcetera, vare sig dessa är 'egna' eller 'kulturella'.

6. Jämför den så kallade den kontrafaktiska romanen, där författaren skriver historien så som den också hade kunnat vara, såvida inte det ena och det andra inträffat. Framställningen måste vara rimlig och gärna sannolik. Philip Roths nyligen utkomna *The Plot Against America* är ett aktuellt exempel på kontrafaktiskt berättande.

Litteratur

- Adorno, Theodor W. 1974: "Der Essay als Form", i Adorno, Theodor W.: *Noten zur Literatur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Asplund, Johan 1966: "En fri tolkning av Webers tes om den protestantiska etiken och den kapitalistiska andan", *Sociologisk Forskning*, 3 (1966): 200-211.
- Asplund, Johan 1983: *Om undran inför samhället*. Lund: Argos.
- Asplund, Johan 2002: *Avhandlingens språkdräkt*. Göteborg: Korpen.
- Balmer, Hans Peter 1981: *Philosophie der menschlichen Dinge. Die europäische Moralistik*. Bern: Francke.
- Baudelaire, Charles 1961: *Le peintre de la vie moderne*, i Baudelaire, Charles: *Oeuvres complètes*. Paris: Gallimard.
- Blumenberg, Hans 1987: *Die Sorge geht über den Fluß*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Blumenberg, Hans 1993: *Wirklichkeiten, in denen wir leben. Aufsätze und eine Rede*. Stuttgart: Reclam.
- Camic, Charles & Hans Joas (Eds.) 2004: *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Dogan, Mattei 1997: "The New Social Sciences. Cracks in the Disciplinary Walls", *International Social Science Journal*, 153 (1997): 429-443.
- Dogan, Mattei & Robert Pahre 1990: *Creative Marginality. Innovation at the Intersections of Social Sciences*. Boulder: Westview Press.
- Eco, Umberto 2004: *Tankar om litteratur*. Stockholm: Brombergs.
- Eisenstadt, Shmuel N. (Ed.) 2002: *Multiple Modernities*. New Brunswick: Transaction.
- Fleck, Ludwik 1980: *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Foucault, Michel 1994: "Qu'est-ce que les Lumières?", i Foucault, Michel: *Dits et Écrits 1957-1988*. Paris: Gallimard (Band IV).
- Frisby, David 1991: *The Alienated Mind. The Sociology of Knowledge in Germany 1918-1933*. London: Routledge.
- Gadamer, Hans-Georg 1975: *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: Mohr.
- Harrington, Austin 2002: "Knowing the social world through literature: Sociological reflections on Robert Musil's *The Man Without Qualities*", *International Journal of Social Research Methodology*, 5 (2002): 51-59.
- Harrison, Thomas J. 1992: *Essayism. Conrad, Musil & Pirandello*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Isenberg, Bo 2001a: *Överflöd och ofullbordan. Essä om det moderna*. Lund: Coyote.
- Isenberg, Bo 2001b: "Postmodernity and its archive", i Hviid Jacobsen, Michael & Mikael Carleheden (Eds.): *The Transformation of Modern Society*. Aldershot: Ashgate.

- Jameson, Fredric 1991: *Postmodernism. Or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.
- Kant, Immanuel 1974: "Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?", i Bahr, Ehrhard (Hg.): *Was ist Aufklärung? Thesen und Definitionen*. Stuttgart: Reclam.
- Karlsson, Magnus 2000: *Från Jernverk till Hjärnverk*. Lund: Lunds Universitet/ Sociologiska Institutionen.
- Kundera, Milan 1989: *Romankonsten*. Stockholm: Bonniers.
- Labinger, Jay A. & Harry Collins (Eds.) 2001: *The One Culture. A Conversation About Science*. Chicago: Chicago University Press.
- Lepenes, Wolf 1985: *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. München, Wien: Hanser.
- Luft, David S. 1980: *Robert Musil and the Crisis of European Culture 1880-1942*. Berkeley: University of California Press.
- Luhmann, Niklas 1984: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 1992: "Kontingenz als Eigenwert der modernen Gesellschaft", i Luhmann, Niklas: *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- von Lukács, Georg 1911: "Über Wesen und Form des Essays. Ein Brief an Leo Popper", i von Lukács, Georg: *Die Seele und die Formen*. Berlin: Egon Fleischel & Co.
- Lukács, Georg 1994: *Die Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik*. München: dtv.
- Magdalenic, Sanja 2004: *Gendering the Sociology Profession. Sweden, Britain and the US*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Makropoulos, Michael 1997: *Modernität und Kontingenz*. München: Fink.
- Mann, Thomas 1968: "Über die Lehre Spenglers", i Mann, Thomas: *Schriften und Reden zur Literatur, Kunst und Philosophie. Bd. 1*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Mannheim, Karl 1985: *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- McDonald, Lynn 1984: *The Women Founders of the Social Sciences*. Ottawa: Carleton University Press.
- Meja, Volker & Nico Stehr (Hg.) 1982: *Der Streit um die Wissenssoziologie. 2 Bände*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mills, C. Wright 1959: *The Sociological Imagination*. New York: Evergreen.
- Moretti, Franco 1996: *Modern Epic. The World System from Goethe to García Márquez*. London: Verso.
- Musil, Robert 1978a: *Der Mann ohne Eigenschaften. Erstes und Zweites Buch*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Musil, Robert 1978b: "Über den Essay", i Musil, Robert: *Gesammelte Werke. II*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Musil, Robert 1978c: "Die Krisis des Romans", i Musil, Robert: *Gesammelte Werke. II*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Myrdal, Janken 2005: *Om humanvetenskap och naturvetenskap*. Uppsala: SLU.
- Nietzsche, Friedrich 1988: *Nachgelassene Fragmente 1885-1887*, i Nietzsche, Friedrich: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*. Berlin, New York: dtv/de Gruyter.
- Nisbet, Robert 2001: *Sociology as an Art Form*. Somerset: Transaction.

- Pels, Dick 1996: "Karl Mannheim and the Sociology of Scientific Knowledge: Toward a New Agenda", *Sociological Theory*, 14 (1996): 30-48.
- Peukert, Detlev J. K. 1987: *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Pinker, Steven 2002: *The Blank Slate. The Modern Denial of Human Nature*. London: Lane.
- Roth, Philip 2004: *The Plot Against America*. London: Vintage.
- Røgilds, Flemming 2000: *Charlie Niensens rejse. Vandringer i multikulturelle landskaber*. København: Politisk revy.
- Schärf, Christian 1999: *Geschichte des Essays. Von Montaigne bis Adorno*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Simmel, Georg 1989a: *Philosophie des Geldes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, Georg 1989b: *Über soziale Differenzierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, Georg 1996: "Der Begriff und die Tragödie der Kultur", i Simmel, Georg, *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Smelser, Neil J. 2004: "Interdisciplinarity in Theory and Practice", i Camic, Charles & Hans Joas (Eds.): *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Snow, Charles P. 1959: *The two cultures and the scientific revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trilling, Lionel 1973: *Mind In the Modern World*. New York: The Viking Press.
- Turner, Stephen 2004: "The Maturity of Social Theory", i Camic, Charles & Hans Joas (Eds.), *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Vinn Nielsen, Bent 2004: "Anders Fogh for altid" (interview), *Information* 6 november 2004.
- Weber, Max 1988a: "Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften", i Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max 1988b: "Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", i Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max 1988c: "Soziologische Grundbegriffe", i Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max 1988d: "Zwischenbetrachtung. Theorie der Stufen und Richtungen religiöser Weltablehnung", i Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max 1992: *Wissenschaft als Beruf*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Wirth, Louis 1985: "Vorwort zur englischen Ausgabe", i Mannheim, Karl: *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

Bo Isenberg

E-mail: Bo.Isenberg@soc.lu.se, Bo.Isenberg@hik.se